

Posztstrukturalista narratológiák, a narratológia dekonstrukciója

Mi helye van és hol a helye egy posztstrukturalizmusról és dekonstrukcióról szóló tanulmánynak egy olyan gyűjteményben, mint amilyen jelen kötetünk is? A kérdésre adandó választ jelentősen bonyolítja az *és* kötőszó, mely egy -izmust és egy kritikai műveletet/szövegtörténést, egy történeti sémába illeszkedni látszó fogalmat és egy kezdet és vég nélküli processzust köt össze az alvajárók biztonságával és a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően. Az egyszerűség kedvéért fogadjuk el, hogy – mint Jonathan Culler fogalmaz – a dekonstrukció a posztstrukturalizmuson *belül* helyezkedik el, s annak egyik legjelentősebb *ereje*¹, másképp megfogalmazva egy elméleti-filozófiai irányzat egyik legfontosabb álláspontja, stratégiája vagy olvasásmódja. Hogy a két terminus közötti kapcsolat korántsem ilyen egyszerűen leírható, az éppen az ún. posztstrukturalista narratológiáknak a strukturalista narratológiára adott, nagyon eltérő válaszaiban is megmutatkozik.² Mert ha valóban kijelenthető a fent vázolt halmaz-rész viszony, akkor hogyan lehetséges, hogy míg posztstrukturalista narratológia, ha ellentmondásokkal terhelt is, létezni látszik, addig dekonstruktív narratológia

¹ Culler 1997: 37.

² Nem egyértelmű például, hogy milyen erős is ez az erő: úgy is lehet gondolni, hogy minden, a posztstrukturalizmus körébe sorolható megnyilvánulás elemi módon kötődik a dekonstrukció névvel megjelölt olvasásmódhoz.

szinte bizonyosan nem lehetséges? Akkor is nehézségekbe ütközünk, ha azt jelentjük ki, hogy a (strukturalista) narratológia dekonstrukciója mintegy előfeltétele volna egy posztstrukturalista narratológia megteremtésének, hiszen bajosan képzelhető el olyan dekonstrukciós aktus³, amely éppen a metanyelv ellehetetlenítésével teremtené meg egy metanyelv feltételeit. Mindezekre a bonyodalmakra a későbbiekben még látunk példát, ehelyütt, általánosítva, csak arra szeretnék utalni, hogy a narratológia posztstrukturalista (dekonstruktivista) megközelítését gyakorta szokták magának a narratológiának a megkérdőjelezésével összekapcsolni. A posztstrukturalista narratológia kifejezés biztosan nem mentes az ellentmondástól, a dekonstruktív narratológia pedig egyenesen oxymoron.

A bevezetesként feltett kérdés első felére, hogy ugyanis mi helye van ebben a kötetben ennek az írásnak, nem adható egyértelmű válasz. Mert például a német szakirodalom éppen egyik legaktuálisabb és sokat hivatkozott kötete,⁴ amely szintén a narratológia új elméleteit gyűjti

³ A fogalom megteremtője, Jacques Derrida szerint persze még azt sem mondhatjuk, hogy a dekonstrukció „aktus” vagy „művelet” lenne, mint ahogyan nem is „módszer” vagy „kritika” (Derrida 1992: 4.3–7.4.), s egyáltalán, ha szeparálható fogalomként kezeljük s annak megteremtőjéről beszélünk (a szó „rámerőszakolta magát”, mondja Derrida *i.m.*: 3.) mindenképpen alkalmatlan kontextusokba helyezzük. Ez és az ehhez hasonló inkompatibilitások azonban jelen vállalkozás jellegéből adódóan (magyarázni, közös nevezőre hozni, általánosítani, összehasonlítani stb. kell), s figyelembe véve a szó használatának heterogén gyakorlatát (nem elsősorban dekonstrukcióról, hanem a dekonstrukcióról szóló beszédről kell beszélni), elkerülhetetlenek lesznek.

⁴ Nünning, Ansgar & Nünning, Vera (2002) (Hgg.): *Neue Ansätze in der Erzähltheorie*. Trier: Wiss. Verlag Trier.

csozorba, egyenesen a posztstrukturalizmus fölötti győzedelmeskedésként értelmezi a narratológia reneszánszát, s tehát implicite magának a kötetnek a létrejöttét is egy olyan történeti pillanatba helyezi, amikor a posztstrukturalizmus és a dekonstrukció napja már leáldozott. Talán nem fölösleges ehelyütt szó szerint (fordításban) idézni Ansgar és Vera Nünning bevezetőjéből: „Amikor a szerző haláláról, a regény haláláról, a szubjektum haláláról és később a történelem végéről szóló huhogásokat hallhattuk, az elbeszéléselemélet sorsa megpecsételődni látszott: akkoriban a legjobb eséllyel indult egy férőhelyért az elavult elméletek szemétdombján, mert a narratológia a sürgető irodalomelméleti és kulturális kérdések szempontjából már nem tűnt relevánsnak. Viszszatekintve azonban nem szabadulhatunk teljesen attól a benyomástól, hogy nem csupán a szerző, a szubjektum és a történelem fölötti siratóénekek voltak kissé elhamarkodottak, hanem az elbeszéléseleméletnek szánt nekrológok is.”⁵ Paradox módon a szerzők azzal, hogy a narratológia túl korai elsiratásáról beszélnek, valójában épp annyira az elsirató posztstrukturalizmus végnapjait vetítik elének,⁶ s ugyan itt nem mondják ki, de narratológia alatt valójában a strukturalista narratológiát s reneszánsz alatt többek között a strukturalizmus értékeinek újrafelfedezését

⁵ Nünning & Nünning *i.m.*: 1.

⁶ A posztstrukturalizmus meghaladottságára utal az is, hogy míg a korábbi történeti vázlatok a strukturalizmustól a posztstrukturalizmusig tartó ívet igyekeztek felvázolni, addig ez a bevezető tanulmány (a fogalmi átrendeződéseket követve) a „poszt-klasszikus” elbeszéléseleméletekig akar eljutni.

értik.⁷ Meg kell tehát majd vizsgálnunk a narratológiáról szóló elbeszéléseknek azon fejezetét, amelyek strukturalizmus és posztstrukturalizmus viszonyára, kronológiájára vagy egymásmellettségére, s egyáltalán: szétválaszthatóságára vonatkoznak.

A második kérdés, amely egy posztstrukturális narratológiáról szóló írás pozicionálására vonatkozott ezen dolgozat elején, így hangzik egy kicsit kibővítve: Ha van helye a narratológia újabb elméletei között, akkor pontosabban hol, s egész pontosan: ebben a kötetben miért az a helye, ami? A már említett Ansgar és Vera Nünning-féle tanulmánygyűjtemény is kínálja azért a „posztmodern és posztstrukturalista” narratológiai próbálkozások leírásának egy helyet, méghozzá a kötet legvégén. Azt gondolom, ez az utolsó hely bizonyos értelemben szimptomatikus. Az utóbbi évtizedekben számtalan sok olyan kötet jelent meg, amely áttekintést kívánt adni a kurrens elméleti és interpretációs irányzatokról, s ezekben (tapasztalataim szerint) a posztstrukturalizmust és a dekonstrukciót bemutató vagy egy-egy szövegértelmezés formájában képviselő szövegek majdnem mindig az utolsó helyre kerültek. Ha elfogadjuk, hogy az ilyen jellegű tanulmánygyűjtemények vagy diachronikus, vagy szinkronikus koncepción alapulnak (tehát vagy egy történeti ívet igyekeznek felvázolni, vagy pedig egy adott „pillanatban” együtt létező elméleteket gyűj-

⁷ Egyik hipotézisük szerint azért ívelt föl újra a narratológia pályája, mert „(újra) felismerték, hogy az elbeszéléselemélet a textuális jelenségek, azok funkciói és hatáspotenciálja precíz leírásához az elemzési kategóriák és modellek differenciált reper-toárját kínálja, melynek korszakokat és diszciplínákat átívelő alkalmazási potenciálja [sic.] még megközelítőleg sincs kiaknázva”. Nünning & Nünning *i.m.*: 2.

tik össze), s hogy ezen a két alapkoncepción belül minden kötetnek megvan még a maga sajátos retorikája is, amely többek között éppen felépítésében nyilvánul meg, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a posztstrukturalizmus és a dekonstrukció az utóbbi évekig az időben legutolsó (értsd: legközelebbi, legutóbbi) törekvéseket jelentette, másfelől pedig a besorolhatatlan, másokkal meg nem férő, integrálhatatlan elmélet benyomását keltette. Nem kizárt, hogy ez az utolsó hely nem kis mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a posztstrukturalistának nevezett szerzők önértelmezése olyan narratívává váljon, amit J. Cullerrel „a büszkeség parabolájának” nevezhetnénk.⁸ A besorolhatatlanságot implikáló deviancia azonban elsősorban nem szintagmatikus, hanem paradigmikus eredetű: a posztstrukturalizmus és a dekonstrukció többnyire olyan irányzatokkal vagy törekvésekkel kénytelen együtt szerepelni, amelyekkel nem tudhat szintagmát képezni,⁹ mert az, amit

⁸ Culler 1997: 28. Az egyik legszembetűnőbb példája ennek a (büszke) különállásnak Werner Hamacher Kleist-értelmezése a David E. Wellbery által kiadott *Positionen der Literaturwissenschaft* c. kötetben (Wellbery 1993), ahol a szerző úgy erősíti meg az utolsó helyre sorolást, hogy még három csillaggal is elválasztatja magát a tartalomjegyzékben a többi tanulmánytól, s amint azt az előszóból tudjuk, nem hajlandó semmit, még „a” dekonstrukciót sem képviselni, így aztán az a hely, ahol a többi írásmű esetében „hermeneutika”, „szemiotika”, „irodalomszociológia”, „rendszerelmélet” stb. áll, Hamachernél üres.

⁹ Egy viszonylag sokat hivatkozott amerikai narratológia-kötetben pl. a „fabula”, „story”, „text” mint strukturalista kategóriák képeznek egy-egy fejezetet, ezekre következik a „narratology and film” fejezet, majd a „poststructuralist narratology” zárja a sort (Onega & Landa 1996). Vagy például az emlegetett német kötetben több olyan narratológiai irányzat szerepel, amely már rég

posztstrukturalizmus ill. dekonstrukció néven emlegetnek, elsősorban valaminek (narratológiának, interpretációnak, olvasásnak stb.) a lehetőségére kérdez rá (ill. kérdőjelezi meg azt), s csak másodsorban kínál megoldásokat bizonyos problémákra. Azt a tényt tehát, hogy jelen írás a narratológia új elméleteit összegyűjtő kötet elejére került, némileg baljós jelnek tekinthetjük a posztstrukturalizmusra és a dekonstrukcióra nézve, de legalábbis a recepciójában végbemenő alapos átalakulás egyik jelének.

1. Strukturizmus és posztstrukturizmus

A posztstrukturizmus *poszt*-ját, azaz (stratégiaileg fontos) helyét, elnevezése kétféleképpen értelmezi: egyrészt történetileg, amellyel a strukturizmust követő, strukturizmus utáni irányzattá nyilvánítja, másfelől feladatára és teljesítményére vonatkozó jelentéskomponensével, amely egyértelművé teszi, hogy a strukturizmushoz szorosan kapcsolódó, a strukturizmus teremtette alapokon működő, de azokat valamilyen értelemben meghaladó elméletekkel van dolgunk. Ha azonban szerzői nevek mentén szeretnénk első megközelítésben megragadhatóvá tenni a két irányzat közötti különbséget, azt tapasztalnánk, hogy sokszor a legnevesebb, és általában az elméleti-filozófiai, s ilyenképpen a narratológiai gondolkodást is alapjaiban meghatározó szerzők besorolásának tekintetében sincs egyetértés. Sandra Heinen posztstrukturizma narratológiát tárgyaló írásában a posztstrukturizmus képviselőiként többek között Jacques Derridát, Jean-François Lyotard-t,

magáévá tett bizonyos dekonstruktivistának mondható belátásokat.

Michel Foucault-t, Roland Barthes-ot, Jean Baudrillard-t, Jacques Lacant és Julia Kristevát nevezi meg.¹⁰ Ugyanakkor például Foucault-t mondják strukturalistának is,¹¹ Barthes-ot és Lacant hol ide, hol oda sorolják, vagy strukturalistából poszt-tá váló szerzőként értelmezik,¹² de meglepő módon még Gérard Genette is fel tud bukkanni posztstrukturalistaként.¹³ A példákat hosszasan lehetne sorolni, de valószínűleg végül csak arra juthatnánk, hogy nem annyira strukturalizmus és posztstrukturalizmus hatáiról, mint inkább a besorolást elvégzők olvasatairól tudhatunk meg valamit e névsorok láttán. Az összefoglaló művekben arra is találunk utalásokat, hogy időbeli határt is nehéz volna húzni a két egymástól elválaszthatónak gondolt irányzat közé, mivel a ma inkább poszt-nak gondolt szerzők a strukturalizmus virágkorában kezdték meg működésüket.¹⁴

Maga Jacques Derrida sem beszél határról, beszél viszont valamiről, amit *törésnek* és *középponttalanításnak* nevez¹⁵, s amit nem fordíthatunk le egyszerűen a strukturalizmus dekonstruktív kritikájának kezdeteként (legalábbis

¹⁰ Vö. Heinen 2002. Miközben kihagyja pl. Paul de Man-t, s a Yale-i dekonstruktivista kritika többi képviselőjét, Geoffrey Hartmant, Harold Bloomot és J. Hillis Millert, nyilván, mert nem tartoznak a posztstrukturalizmus alapító atyjaihoz és anyáihoz. Heinen 2002: 244.

¹¹ Bossinade 2000: 10.

¹² Mondjuk attól függően, hogy a *Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe* c. tanulmányát, vagy az *S/Z*-et veszik alapul. Culler 1997: 17–33.

¹³ Culler 1997: 29.

¹⁴ Bossinade *i.m.*: 3.

¹⁵ Derrida 1994: 22.

ha strukturalizmus és dekonstrukció alatt azt értjük, amit szoktunk), már csak azért sem, mert Derrida e törés kialakulását (maga is tulajdonnevek sorolására kényszerülve) három diszkurzussal hozza összefüggésbe: a metafizika nietzschei kritikájával, az önmagának való jelenlét freudi kritikájával és a metafizika „még radikálisabb” heideggeri dekonstrukciójával.¹⁶ A középponttalanítás avagy a metafizika történetének lerombolása Derrida szerint egyidős az etnocentrizmus kritikájával, tehát az európai kultúra mint centrum képzetének meggingásával.¹⁷

A posztstrukturalizmusról, a dekonstrukcióról vagy Derridáról szóló áttekintő fejezetekben mindig Ferdinand de Saussure jelemélete az a kályha, amitől el lehet indulni, s amelyből legrövidebb úton ki lehet bontani strukturalizmus és posztstrukturalizmus ellentétét vagy differenciáját. A jelölő és a jelölt, ill. a jel és más jelek csak a megkülönböztetés aktusa lévén jöhetnek létre. Ezt az aktust azonban két különböző fogalommal jellemzi Saussure: egyfelől differenciális, másfelől oppozicionális jelleget tulajdonít neki. Jelölő és jelölt között arbitrárius, konvencionokon alapuló, tehát önkényes a kapcsolat. Nem léteznek kész képzetek, amelyek már a szavak előtt megvolnának, a jelölt csak más jelöltektől való eltérésében, differenciájában, tehát negatívan ragadható meg, éppúgy, mint ahogy a jelölő más jelölőktől való eltérésében. A jel egészéről viszont azt mondja Saussure, hogy az egyéb jelekkel fennálló oppozicionális viszonyában válik használhatóvá. A strukturalista Saussure-felfogást az oppozicionalitás képzete, míg a posztstrukturalizmusét a differenciáé uralja. Derrida

¹⁶ Derrida 1992: 23.

¹⁷ Derrida *i.m.*: 24.

radikalizálja Saussure elméletét és a differenciában találja meg a struktúra kinyitásának lehetőségét, mert abból indul ki, hogy „[...] a jelölt fogalom önmagában, azaz egy olyan elégséges prezenciában, amely csak önmagára utal, soha nincs jelen. Minden fogalom törvényszerűen egy láncolatba vagy egy rendszerbe illeszkedik, melyen belül a differenciák szisztematikus játéka révén egy másikra, más fogalmakra utal,”¹⁸ s ebből arra következtet, hogy a jelentést konstituáló utalások láncolata potenciálisan végtelen (egy végesnek tekintett nyelvrendszeren belül), a nyelv pedig ennek a játéknak, „vagyis a véges egység zártságában végbemenő végtelen helyettesítéseknek a mezeje.”¹⁹ Ezt a processzust jelöli a *différance* (fogalommá vált) szavával. A *différance* működése nem oltja ki ugyan a struktúrát, de nyitottá és dinamikussá teszi, tehát a szöveget mint struktúrát is a stabilizálhatatlanság processzusában „tartja”, így tehát a szöveg nem működik együtt olyan (strukturalista) modellekkel, amelyek megkísérlik redukálni vagy lezárni annak végtelen komplexitását.²⁰

A jelentés folyamatának lezárhatatlansága nem pusztán a nyelv működéséről árul el valamit, hanem egyben Derrida metafizikakritikájának alapját is képezi. A nyugati gondolkodás Derrida által diagnosztizált logocentrizmusának alapvető mozzanata, hogy feltételez egy nyelv előtti értelemcentrumot, tehát „a struktúrában pontosan azt konstituálja, ami kitér a strukturalitás elől”, egy olyan középpontot, amely korlátozza a játékot (az imént vázolt értelemben). „A struktúra egész történetét középpontok

¹⁸ Derrida 1991: 49.

¹⁹ Derrida 1994: 31.

²⁰ Currie 1998: 45.

középpontokkal való helyettesítésének sorozataként kell elgondolnunk”, mely középpontok „mátrixformája [...] a lét *jelenlétként* történő meghatározása”, különböző nevein „*eidosz, arché, telosz, energeia, ouszia*, lényeg, lét, szubsztancia, szubjektum, *aletheia*, transzcendentalitás, tudat, Isten, ember stb.” A metafizika története ezeknek a behelyettesítéseknek, „ezeknek a metaforáknak és metonímiáknak a története lenne”.²¹ Míg a strukturalizmusnak nevezett gondolkodás (amely természetesen csupán egy fejezete volna a struktúra-fogalom történetének) csakis ennek a középpontnak a hiposztázálásával állíthatja fel (hierarchikus) oppozícióit, addig a posztstrukturalizmusnak nevezett törekvéseknek egyik fő célja éppen az, hogy újra és újra megmutassa: a világos szétválasztások, ellentétek és hierarchiák illetve ekvivalenciák feltétele, a jelenvaló jelentés, beérhetetlen a helyettesítések lezárhatatlan folyamatában.

Derrida célja, hogy a struktúrákat szétbontsa, „a nyelvészeti, a 'logocentrikus', a 'fonocentrikus' struktúrákat [...], a társadalmi-intézményes, a politikai, a kulturális és mindenekelőtt és legfőképpen a filozófiai struktúrákat”²², s ezt a szétbontást nevezi dekonstrukciónak, de nem a szándékolt aktus, hanem a szövegben megtörténő folyamat értelmében. A nyelv – mint a végtelen helyettesítések mezeje – alapvetően figurális, a dekonstrukció egyik legfőbb eljárása tehát azoknak a metaforáknak a felfejtése egy olvasatban, amelyek az említett értelmezőrendszereket szervezik. Az irodalomtudományban az amerikai dekonstrukció (Paul de Man, Geoffrey Hartman, Harold Bloom, J. Hillis

²¹ A bekezdés valamennyi idézete Derrida 1994: 22.

²² Derrida 1992: 4.

Miller) önálló fogalommá vált, olvasatainak jellemzőit a következőképpen foglalja össze Barbara Johnson: „Egy dekonstruktív olvasat azt igyekszik megmutatni, hogy egy szöveg feltűnően előtérbe tolt állításai mennyire szisztematikusan kötődnek azokhoz a széthúzó jelölőkhöz (discordant signifying elements), amelyeket a szöveg a saját árnyékába vetett, vagy marginalizált; kísérlet arra, hogy visszanyerje mindazt, ami elveszett, és megmutassa, mi történik, ha egy szöveget kizárólag az intencionalitás, értelemmel-telítettség és reprezentativitás funkciói szerint olvasnak. A dekonstrukció így új módon teszi olvashatóvá azokat az elemeket egy szövegben, amelyeket az olvasók – hagyományos tanítatásuk szerint – figyelmen kívül hagynak, amelyen felülkerekednek, amelyeket kimagyaráznak vagy kiszerveznek: az ellentmondásokat, a homályosságokat, a kétértelműségeket, a következetlenségeket, a kihagyásokat.”²³ A dekonstrukció technikai és metodológiai „metafora” lett, s ahogy Derrida előrevetítette, „kisajátították” és „domesztikálták” a tudomány intézményei.

Ha a posztstrukturalizmust – mint számtalan diszciplínát átfogó irányzatot – előkészítő, meghatározó vagy differenciáló belátásokat átfogóan be akarnánk mutatni, akkor az eddig elmondottakkal természetesen a közelében sem járnánk célunknak. Ez a töredék védhető talán azzal a megállapítással, hogy a posztstrukturalizmushoz sorolható törekvések közös nevezője a nyelv reprezentációs modelljébe való beavatkozás, amely a jelfogalom kritikáján keresztül történik.

²³ Idézi Nemes 2004: 49.

2. A posztstrukturalizmus következményei a narratológiában

A posztstrukturalista gondolkodás eddig feltárt jellegzetességei – a jelentés folyamatos eltolódásának és a dinamikus, határokat nélkülöző szövegnek a koncepciója – talán már világossá teszik, hogy a stabil szövegstruktúrából kiinduló klasszikus narratológiával való összeegyeztetésük nem a legkönnyebb feladat. Sandra Heinen is ezt a két területet (a jelentés strukturalista felfogását és szövegfogalmát) jelöli meg mint a posztstrukturalista kritika legfőbb célpontjait, s harmadikként hozzáteszi a strukturalista narratológia szövegelemzési módszereit.²⁴ Mivel mind a klasszikus, mind a poszt-, elsősorban irodalmi szövegek (ill. irodalmi szövegekként olvasott egyéb szövegek) narrációját vizsgálva jut el legfontosabb következtetéseihez, jelen írás a narráció és narratíva fogalmak használatakor szintén ezeket tartja szem előtt.

Ami a szövegfogalmat illeti, Heinen először is azt emeli ki, hogy míg a klasszikus narratológia egy kifelé zárt határokkal rendelkező, ezen határok között pedig koherens egységet alkotó szöveg képzetéből indul ki, addig a posztstrukturalisták számára a szövegtesttel egyenrangúvá, az értelmezésbe bevonandóvá, azt esetleg mérvadóan meghatározóvá válik a paratextus.²⁵ (A dekonstruktív olvasatokban a címen kívül különösen a név és az aláírás

²⁴ Heinen 2002: 246.

²⁵ Heinen *i.m.* Ezt talán egy megjegyzés erejéig muszáj finomítani: a strukturalistaként számon tartott Gérard Genette volt az, aki először foglalkozott szisztematikusan a paratextussal, de kétségtelen, hogy textus és paratextus szétválaszthatóságának feltételezése képezi koncepciójának alapját.

válíkat termékké. ²⁶⁾ Másfelől a Julia Kristeva nevéhez köthető radikális intertextualitás értelmében ²⁷⁾ az értelmezendő szöveg egy szöveguniverzum, egy szöveghálózat része; kapcsolatai, utalásai, jelentéseltolódásai végtelen sok irányba mutathatnak tovább.

A második probléma vagy konfliktus a jelentés konstituálódásának eltérő felfogásból adódik. A strukturalista narratológia abból indul ki, hogy a szövegstruktúrák végső soron szövegjelentést generálnak. Ha a narratív jelenségek struktúráját és működési módját leírjuk, akkor ezzel azt is leírhatjuk, hogy milyen jelentések hogyan jönnek létre a szövegben. Ezzel szemben, írja Heinen, „a posztstrukturalizmus azzal veti el az egyetlen meghatározható jelentés posztulátumát, hogy azt feltételezi: a szöveg mindig túlmutat a neki tulajdonított jelentésen, azt nem csupán hordozza, hanem meg is kérdőjelezi.” ²⁸⁾ Kérdéses volna már az is, hogy a posztstrukturalista elméletek szemszögéből mennyiben lehetséges arról beszélni, hogy a szöveg „hordozza” a jelentését, s talán még kifejtetlenebb marad az az utalás, amelyet ez a tanulmány a jelentés megkérdőjelezésének emlegetésével és egy lábjegyzet erejéig a dekonstrukciót az irodalomkritikában kibontakoztató Paul de Man munkásságára tesz. Erre a továbbiakban még vissza kell térnünk.

Harmadsorban a szöveg és értelmezője közötti viszonyra vonatkozó episztemológiai kérdés vetődik fel. Ha nincs lehetőség a szövegenkívüliségre, ha a kritikus nem foglalhat el szubjektív pozíciót a szöveggel mint a megismerés objektumával

²⁶⁾ Ld. pl. Derrida 1980 vagy Uő. 2001. A magyar nyelvű szakirodalomban ld. pl. Bényei 2004.

²⁷⁾ Magyarul ld. pl. Kristeva 1998.

²⁸⁾ Heinen *i.m.*: 247.

szemben, akkor megszűnik az értelmezői szöveg immunitása és fölérendeltsége, akkor nem kérhető számon rajta egy neutrális metanyelv sem, amely az értelmezés minden pontján biztosítaná annak transzparenciáját.²⁹ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a posztstrukturalista olvasatoktól ne lenne elvárható az érvelés szigorú menete, csak annyit, hogy kevésbé jellemző rájuk egy formalizált nyelvhasználat. A narratológiai kísérleteket egyfelől az jellemzi, hogy elméleti és értelmezői nyelvük a klasszikus vagy strukturalista fogalmiság helyett az értelmezett szövegtől is „megfertőzött”, reflektált módon figurális; másfelől pedig hogy a – legtöbbször már hagyománnyal rendelkező – kifejezések mindig magukkal hozzák azokat a („kanonizált”) kontextusokat, amelyekben szintén lezáratlanul, fogalommal nem válva szerepeltek.

Általában véve megállapíthatjuk, hogy a posztstrukturalizmus és azon belül a dekonstrukció jelentős mértékben megváltoztatta a narratív szöveg olvasásának módját, akár az irányzatot követő, akár azzal szembehelyezkedő narratológiai kísérleteket veszünk szemügyre. Szemléletmódjának az a vonása például, hogy nem húz éles határt szövegtípusok közé, hogy a narrációt éppúgy a filozófiai, irodalmi vagy tudományos diszkurzusok magától értetődő sajátosságaként kezeli, vagy hogy minden szöveg esetében annak metaforikus jellegéből indul ki s érzékenyvé tesz a retorikai folyamatokkal szemben, olyan általánosnak ve-

²⁹ Nálunk is lezajlott a vita a dekonstruktív olvasatok érvelésének szigorúságáról. Ld. Bónus Tibor kritikáját (Bónus 1998) Hárs Endre és Szilasi László: *Lassú olvasás* c. könyvéről, ill. a szerzők válaszát (Hárs & Szilasi 1998).

hető eljárások, amelyek a narráció vizsgálatában már-már megkerülhetetlenek.

Derrida mellett, azt mondhatjuk, Paul de Man az a teoretikus, akinek írásai a narrációról alkotott elképzeléseket is felforgatta. Habár de Man erős túlzás volna narratológiai érdeklődésűnek nevezni, mégis azt tapasztalhatjuk, hogy az a narráció-felfogás, amely írásaiból kihámozható, hosszú időre meghatározó lett mind a kortársnak vagy követőnek nevezhető dekonstruktív, mind pedig a dekonstrukció alapfeltevéseit (vagy de Man radikális végkövetkeztetéseit) nem osztó olvasatokra nézvést. Úton-útfélen mindenki valamilyen „allegória” működését mutatja ki olvasatában, s bár az allegória nem narratológiai kategória (s bizonyos értelemben éppen a narratológiát lehetetleníti el), mégis az egyik legfőbb „eszközzé” vált az elbeszélés folyamatainak leírásában.

A de Man-i dekonstrukció egyik alapképlete, hogy a szöveget mint egy bizonyos trópusra épülő kognitív folyamatot írja le, s aztán egy következő lépésben megmutatja, hogy a szöveg retorikája éppen annak a trópusnak a hegemoniáját kérdőjelezi meg, amelyre maga is épül. A kritikai olvasat, miközben regisztrálja ezt a dekonstrukciót vagy olvashatatlanságot, maga is egy figurális nyelven beszél, s nem tudja lezárni a jelentésképződés folyamatát. Ahogy de Man írja *Az olvasás allegóriáinak* egyik sokat idézett szöveghelyén: „A minden szövegre érvényes paradigma egy alakzattól (vagy alakzatok rendszeréből) és annak dekonstrukciójából áll. Mivel azonban ez a modell nem zárható le egy végső olvasattal, maga is létrehoz egy szupplementáris figurális rátétet vagy ráarakódást, amely az előző narráció olvashatatlanságát beszéli el. Megkülönböztetve az alakzattól a végső soron mindig egy metafora köré

összpontosuló elsődleges dekonstruktív narratíváktól, az ilyen másodfokú (vagy harmadfokú) narratívákat *allegóriáknak* nevezhetjük.”³⁰ De Man tehát szorosan összekapcsolja egymással a trópus és a narratíva jelenségét, a szöveg strukturális és temporális dimenzióját, ahogy azt már *A metafora ismeretelmélete* című írásában is megteszi: „Miután beláttuk, hogy a nyelv trópus, ezzel egy mese előadásához, [...] narratívumhoz jutunk. [...] Ha egy elbeszélés témája saját diszkurzusának figuratív struktúrája, akkor a narratívum nem más, mint kísérlet e tény megmagyarázására.”³¹ Hárs Endre szerint nem az az újdonság de Man modelljében, hogy a trópusot mint paradigmát, a narratívát pedig mint szintagmát határozza meg, hanem az a belátás, hogy „amennyiben az elbeszélések szintagmatikussága és a trópusok paradigmaticussága *ugyanazon* rendszer két *aspektusát* képviseli, elképzelhető olyan narratív kiterjedés, amely egy trópus logikáját bontja ki, illetve egy olyan tropológiai mozzanat is, amelynek leírása valamely narratív kiterjedés logikáját sűríti magába.”³² De Man azonban azt is felteszi, hogy a narratívák korrelátumai a retorikának, s nem pedig fordítva.³³ „De Man megállapításai ezáltal azt a logikai rendet kérdőjelezik meg, amit nagyjából a narráció *teleológiájának* lehetne nevezni. Az általa leírt tropikus mozzanat ugyanis nem fogja fel motivikus hálóként a történetet, nem fűz egybe távoli láncszemeket, ha-

³⁰ de Man 1999: 276sk.

³¹ de Man 2000: 20.

³² Hárs 1996: 86.

³³ de Man 2000: 27.

nem az egymáshoz kapcsolódókat is szétszakítva érvényesíti saját logikátlan logikáját.”³⁴

De Man *Az olvasás allegóriáinak* különböző szövegheleiről összeolvasható narratíva-felfogásának az a legfontosabb jegye, hogy mivel minden szöveg valahogyan a megnevezés és a jelentés félresiklásaként, a referencia sikerének eldönthetetlenségeként olvasható, végső soron minden egyéb, ami az elbeszélő szövegről mondható, ennek az eldönthetetlenségnek az effektusaként vagy korrelátumaként értendő. Egyik Rousseau-olvasatában például arra jut, hogy a megmutatás vagy elmondás, a mimézis vagy diegézis (*dicours* vagy *histoire*) megkülönböztetése „a megnevezés kezdeti bonyolultságának korrelátumai”: „A diegetikus lehetőség magában rejti egy narrátor [...] hipotetikus létezését. Magában rejti továbbá egy olyan aktus szükségességét is, amelynek révén felvetődik a referenciális igazolhatóság kérdése, s ez az episztemológiai mozzanat, melyet nem lehet rövidre zárni, könnyen egy hallgatóság vagy egy olvasó alakjában jelenítődik meg. [...] A hallgatóság és a narrátor képzete, mely minden narratívának részét alkotja, csupán egy nyelvi struktúra félrevezető figurációja. S ahogy a referencia meghatározatlansága alakítja ki bennünk egy szubjektum, egy narrátor és egy olvasó illúzióját, ez alakítja ki a temporalitás metaforáját is. Minden narratíva saját megnevezésbeli eltévelyedésének történetét meséli vég nélkül, s csupán arra képes, hogy a retorikai összetettség különböző szintjein megismételje ezt az eltévelyedést.”³⁵

A következőkben három olyan narratológiai koncepciót mutatok be, amelyek különböző mértékben és módokon

³⁴ Hárs 1996: 86sk.

³⁵ de Man 1999: 219.

kapcsolódnak a Derrida-i és de Man-i dekonstrukcióhoz. Közös jegyük, hogy mindhárman a posztstrukturalizmus filozófiájának és nyelvelméletének belátásait hasznosítják illetve gondolják tovább a narratívák tekintetében.

3. Posztstrukturalista narratológiák

A Yale-i „négyek bandájának”³⁶ tagja J. Hillis Miller, aki- nek eddigi életműve „az egyetlen rendszeresnek mondható dekonstruktív kísérlet a narratíva teoretizálására”.³⁷ Az alábbiakban főként Miller *Ariadne's Thread* (1992) című könyvére hagyatkozva próbálom meg bemutatni, mely előfeltevésekből kiindulva épül fel és melyek a sajátosságai a narratológia milleri dekonstrukciójának.³⁸

A könyv első, *Line* című fejezetében Miller bevezeti az egész könyvét szervező metaforáját: a 'vonal' vagy 'fonál' képének relevanciáját bizonyítja a hagyományos narratológia felülvizsgálatában. Hosszasan sorolja mindazokat a (narratológiai) fogalmakat, hétköznapi nyelvi fordulatokat, retorikai terminusokat és irodalmi motívumokat (a történet fonala, elveszíti a fonalat, az élet fonala vagy életvonal, kiazmus, double bind, vérvonal, az útkereszteződés az Oidipuszban stb.), amelyek bizonyítják a vonal képzetének logocentrikus és monologikus voltát. „A vonal modellje a hagyományos metafizikai terminológia erőtel-

³⁶ Vö. 10. lábjegyzettel.

³⁷ Bényei 2003: 43.

³⁸ Bényei Tamás már idézett tanulmányában a milleri narratológia illetve anarratológia ívét is megrajzolja. Kitűnő elemzésének végkövetkeztetéseihez, amelyekre a következőekben majd többször utalok, nem nagyon tudok újat hozzáfűzni, céloom elsősorban az, hogy bizonyos jellegzetességeket részletesebben írjak le.

jes [powerful] eleme.”³⁹ Többek között azért, mert eltekint az írás repetitív és töredezett jellegétől. Az ismétlés (ami alatt Miller akár bizonyos betűk ismétlődését is érti egy folyamatosnak látszó szövegben) megtörténik a szöveggel, és a vonal összecsomósodik, megduplázódik vagy kettéválk, szakadozott lesz; Ariadné fonala egyfelől kirajzolja a labirintust, tehát a fonal maga a labirintus, másfelől és ugyanakkor a labirintus megismétlése. A lineáris terminológia használatának kilenc területét választja el egymástól – a narratív vonaltól vagy diegézistől a szereplők leírásán (a fiziognómia mint az arcvonásokból való olvasás) és az interperszonális kapcsolatokon (pl. rokoni szálak) keresztül egészen a figuratív nyelv linearitás által meghatározott terminológiájáig. Miller egyik kritikusa szerint ez a metafora egyenesen a szerző fixa ideájává vált.⁴⁰ Lehet, hogy valóban kényszeresen, de nagyon sikeresen tudja Miller kamatoztatni a trópusban rejlő lehetőségeket, hiszen össze tudja vele kapcsolni az elmélet és az interpretáció számtalan területét, s nem utolsó sorban – a középpont nélküli gombolyag illetve a pókháló képében – kimondatlanul a derridai „struktúra strukturalitását”, a „középpont nélküli struktúrát” is ismételni tudja,⁴¹ vagy korábról: Nietzsche

³⁹ Miller 1992: 18.

⁴⁰ Norris 1991: 95.

⁴¹ Norris konstatálja, hogy mind az etimológiai eljárások, mind pedig egy tradicionális metafora megfordítása „Derridától kölcsönzött hatásos taktikák” Miller írásaiban (ami az iteráció elkerülhetetlenségét és szükségszerű torzító voltát szem előtt tartva még nem volna baj, gondolom), de úgy ítéli meg, hogy Miller csak utánozni próbálja Derridát, viszont nem éri el érvelésének szigorúságát (Norris *i.m.*: 93).

pók-emberét *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* c. írásából.

Miller bevezetése lényegében azt a benyomást kelti, hogy felmondja a posztstrukturalizmus és a dekonstrukció leckéjét (a narratív szöveg olvasására vonatkoztatva): a distinkciók összeomlásáról (pl. figuratív v. betű szerinti, textuális v. szövegen kívüli, kogníció v. performancia, eredeti v. ismétlés); a narratíva allegóriaként való működéséről; a beszéd egy beszélőre, egy szubjektumra való visszavezethetetlenségéről; egy részprobléma izolálhatatlanságáról; a törvény vagy centrum fellelhetetlenségéről; egy általános elméleti terminológia és a tudós kívülállás lehetetlenségéről stb.⁴² Bényei szerint az a baj Miller könyvével, hogy bár folyamatosan narratív szövegekre alkalmazza illetve azokból nyeri belátásait, mégsem igazán narratológiai a kérdésfeltevése, mert a narratíváról szőtt gondolatmenetei folyton a dekonstrukció nyelvfelfogásába torkollnak,⁴³ s így módon nem tudunk meg róluk semmi olyat, ami ne jellemezne a dekonstrukció álláspontjából nézve bármilyen más szöveget. Miller például a kataktrizist nevezi meg mint az elbeszélő szövegek alapvető alakzatát (magát a „narratív vonal/fonál” terminust is annak tartja), amely alakzat („egy kifejezés erőszakos, erőltetett avagy nem helyénvaló behozatala egy másik birodalomból, azért, hogy megnevezzen valamit, aminek korábban nem volt neve”⁴⁴) implikálja, hogy az elbeszélés maga hozza létre tárgyát, amit voltaképpen, hagyományos felfogásban, reprezentálnia kellene. Ez azonban erősen emlékeztet de Mannak az önéletrajz-

⁴² Miller 1992: 22–24.

⁴³ Bényei 2003: 55.

⁴⁴ Miller *i.m.*: 21.

zal (bár kétségtelenül akár mint narratívával) kapcsolatos költői kérdésére, hogy vajon nem indulhatunk-e ki esetleg abból is, hogy az önéletrajz hozza létre az életet,⁴⁵ tehát megteremti azt, ami az írás nélkül nem létezne;⁴⁶ viszont önéletrajz lehet de Man szerint bármely könyv, amelynek borítóján olvasható a szerző neve. Az *Ariadne's Thread* utolsó fejezetében Miller az elbeszélés múlt idejűségéből kiindulva a katakézis alakzatát össze is kapcsolja a nevezett de Man-tanulmány híres konklúziójával, miszerint „[a] halál egy nyelvi szorongatottság [predicament] áthelyeződött neve”⁴⁷, s a narratíva így Miller szerint „egyfajta sírfelirat, életrajz vagy emlékmű, a gyász homályos aktusa [...] minden irodalomban ott lakozik a halál, a másik halála, miként, ha rájuk kerül a sor, az olvasásban és az interpretációban vagy a kritikai művekben is”⁴⁸ (kiemelés K. E.). Ily módon, ha jól értem, a narratív szöveg épp csak annyira sírfelirat vagy emlékmű, amennyire bármely irodalmi mű, olvasat vagy az olvasat olvasata.

Andrew Gibson *Towards a Postmodern Theory of Narrative* (1996) című könyvének bevezetőjében lendületes támadást indít mindaz ellen, amit ő strukturalista narratológia alatt ért. Kritikáját elsősorban a strukturalizmus térfelfogá-

⁴⁵ de Man 1997: 94.

⁴⁶ „Valami borzalmas rejtőzik a katakézis legártatlanabb formáiban is: amikor asztallábról vagy hegyoldalról (face of the mountain) beszélünk, a katakézis már megszemélyesítésbe csapott át, és szellemek meg szörnyek világa sejlik fel előttünk” – írja de Man Locke-ot parafrázálva in *Uő*. 2000: 17.

⁴⁷ de Man *i.m.*: 105. Idézi Miller is, Miller *i.m.*: 250.

⁴⁸ Miller *i.m.*: 248k.

sából, geometrikusnak nevezett szemléletéből bontja ki.⁴⁹ A narratívát hagyományosan két dinstinktív tér képzetével kötik össze, mondja, egyfelől a reprezentáció terével, amelyet a valóságos tereként, „a világ homogén tereként” fognak fel, másfelől pedig „a modell vagy a leírható forma” terével. „A kettő közötti kapcsolat mélységesen ideologikus”⁵⁰, írja Gibson, s ez mintha az echója lenne de Man hasonlóan kategorikus kijelentésének az *Ellenszegülés az elméletnek* című tanulmányból („Amit ideológiának nevezünk, az éppen a nyelvi és természetes valóság, referencia és fenomenalizmus egybemosódása.”⁵¹), habár Gibson egész könyvében egyetlen szót sem ejt de Manról.⁵² Szerinte a strukturalista narratológia voltaképpen a szöveg

⁴⁹ A posztstrukturalizmus geometria-értelmezésének kiindulópontja Derrida *Kraft und Bedeutung* [Force et signification] című írása. Derrida 1997b.

⁵⁰ Gibson 1996: 3.

⁵¹ de Man 1991: 104. A német fordítás számomra világosabb, habár kevésbé szószerinti: „Was wir Ideologie nennen, ist genau die Verwechslung von Sprache mit natürlicher Realität, von Bezugnahme auf ein Phänomen mit diesem selbst.” [What we call ideology is precisely the confusion of linguistic with natural reality, of reference with phenomenalism.] (de Man 1987: 80sk.).

⁵² Pedig közvetlenül eme összegző mondat előtt hívja fel de Man a figyelmet arra, hogy az írott teret nem olyan könnyű a valóságos tértől megkülönböztetni: „Nem lenne szerencsés például a jelölő anyagszerűségét összekeverni annak az anyagszerűségével, amit jelöl. A fény és hang szintjén ez elég nyilvánvalónak tűnhet, azonban kevésbé van így a tér, idő vagy különösen az én általánosabb fenomenalitását illetően; józan ésszel senki nem fog szöveget érteni a 'nap' [day] szó melengető fényénél, azonban igen nehéz nem olyan idő- és térrendszerekkel való megfelelésként elképzelni múlt- és jövőbeli létezésünk képét, melyek a fikcionális narrációkhoz és nem a világhoz tartoznak.” De Man *i.m.*

geometrizációját végzi el, terminusai mögött érezhető a geometrikus tisztaság, szimmetria és proporcionalitás vágyképe, s ez egyben a hatalom vágyképe is.⁵³ Mivel a narratológia a strukturalizmusban gyökerezik, természetesen, hogy osztja annak gyenge pontjait is: ezek Gibson szerint (a szöveg geometrikus sematizációján kívül vagy inkább előtt) abban lelhetők fel, hogy mindkettő hajlamos a „feltártnak vélt” strukturális jelenségek univerzalizálására és esszencializálására, valamint arra, hogy az ’univerzális’ vagy ’esszenciális’ formákat geometriai terminusok segítségével gondolja el. Gibson Stanzel körmodelljét hozza fel elrettentő példaként, s számára Genette a „narratológiai geometriának vagy az elbeszélés technológiájának csúcса avagy non plus ultrája”.⁵⁴ Ezek a modellek egy olyan gondolkodás eredményei, amely vizsgálatának tárgyáról, módszereiről és eredményeiről úgy hoz döntéseket, hogy azok történetiségét teljesen figyelmen kívül hagyja.⁵⁵ A következőkben abból a szempontból tekinti át a narratológia újabb fejleményeit, hogy a narratív tér elgondolásában mennyiben

⁵³ Gibson *i.m.*: 3. Gibson geometrizmus-kritikájából kiindulva értelmezi Bényei Tamás Borges *A halál és az iránytű* című írását mint a narráció geometrikus vagy nem geometrikus olvasataira metafikcionálisan reflektáló elbeszélést (Bényei 2003).

⁵⁴ Gibson 1996: 5.

⁵⁵ A strukturalizmussal szemben alapvető vádként felhozható ahistorikusságról ld. Orosz 2003: 40: „A ’klasszikus’ narratológia ugyanakkor nem teljesen mentes kulturális és történeti mozzanatoktól, de ezeket rendkívül elvont és általános formában tételezi. Ezáltal maga is hozzájárul a narrativitás univerzalisztikus szemléletéhez, csak éppen nem az emberi kognitív természet egyik formájának tekinti, mint a narratív pszichológia, hanem mintegy az emberi kultúra antropológiai konstansának [...]”. A szerző példákat is említ ilyen történeti mozzanatokra, 40sk.

követik a strukturalista elődöket, s megrója még az egyébként „revizionistának” nevezett és máshol dicsért⁵⁶ Peter Brooksot is, és persze a modális logika, a tudományfilozófia és a mesterséges intelligencia kutatások felől jövő új impulzusokban is a korai narratológia egységes és homogén kogníció-felfogását látja.

Gibson célja, hogy a klasszikus narratológiát dekonstruálja⁵⁷ s ezzel egy lépést tegyen az általa sürgetett posztmodern narratológia megteremtésének irányába. Úgy jár el, hogy sorra veszi a jelentésstabilizáló centrumokként működő, illetve a szövegek geometriai feltérképezését támogató fogalmakat és kategóriákat, amelyekkel fogalmi státuszra igényt nem tartó új koncepciókat állít szembe. Első lépésként kimutatja, hogy a kérdéses fogalom vagy koncepció miért metafizikai, esszencialista előfeltételekre épül, aztán alternatívaként felkínál egy (leggyakrabban Derridától származó „terminológiára” épülő) koncepciót, amelynek relevanciáját és – mondhatjuk – aktualitását aztán számtalan filozófiai és irodalmi példán mutatja be. Ilyen párok például a forma-erő (force), téma-hymen, reprezentáció-inauguráció stb. A strukturalista narratológiára jellemző elbeszélői szintek hierarchiáját egymás melletti terek interakciójával váltja fel, a mérhető és relacionális idő (*chronos*) által konstituált időfelfogása helyett az *aion*, az idő nem mérhető és számítható aspektusát ajánlja fel.

⁵⁶ Gibson 1996: 41–44. Brooks *Reading for the Plot* (1984) című munkáját, amely a statikus modellekkel szemben szintén a narráció dinamikus aspektusát állítja előtérbe, éppúgy besorolhatnánk a posztstrukturalista narratológiai koncepciók közé.

⁵⁷ Gibson *i.m.*: 30.

A már idézett Sandra Heinen – posztstrukturalista narratológiáról szóló összefoglalójában – azt a kritikát fogalmazza meg Gibsonnal szemben, hogy példáit, amelyeken keresztül koncepciójának életképességét és fontosságát bizonyítja, főképpen ún. posztmodern szövegek köréből választja, miközben kategóriáit Derrida olyan gondolatmreteiből bontakoztatja ki, amelyek nyilvánvalóan nem egy bizonyos történeti helyzet szövegtermésére, hanem általában a nyelv működésmódjára vonatkoznak. Másképpen megfogalmazva azt veti Gibson szemére, hogy miközben a strukturalista kategóriákat nem mint elavult, hanem mint egyszerűen hibás, rossz koncepciókat veti el, ugyanakkor posztmodern szövegek leírására való posztmodern elméletet sürget, tehát elegyíti a posztstrukturalista és a posztmodern elméleti igényeket.⁵⁸

Ahogy az lenni szokott, minél közelebből veszi szemügyre az ember egy bizonyos tudományterület jellegzetességeit és tagoltságát, annál kevésbé kivehetők azok az éles határvonalak, amelyek az egyes szerzők műveit elválasztják egymástól. A kontrasztív módszer ugyanis csak addig segíti az eligazodásunkat, ameddig maguk a vizsgált szerzők is saját különállásukra helyezik a hangsúlyt. Hiába tűnik a dekonstrukció olyan olvasási módnak, amelyet vagy összes konzekvenciáival követni, vagy elvetni lehet, többek között éppen a narratív szövegek értelmezési gyakorlata mutatta meg, hogy elképzelhetőek olyan átmeneti formák, amelyek nem számolnak a dekonstrukció minden következményével – egyszerűen azért, mert nem az érdekli őket. Jonathan Cullert említhetnénk mint azon teoretikusok egyikét, akik a posztstrukturalizmus, s azon

⁵⁸ Heinen 2002: 260.

belül leginkább a dekonstrukció „eredményeit” (hogy azt ne mondjuk: „vívmányait”) a strukturalizmus projektjének folytatásaként, kiegészítéseként fogják fel, s bátran alkalmazzák azokat a régi terminológián belül, de annak megújítása érdekében. Culler szerint az amerikai kritika a francia narratológia elméleti impulzusait, a *grammaire du récit* projektjét követve ugyan, de mégis a számtalan szinguláris olvasat révén került olyan helyzetbe, hogy rávilágítson az elmélet konszenzuális képzeteinek felülvizsgálandó voltára.⁵⁹ Az egyik ilyen narratológiai sarokkő a *fabula* (*story*) és *discourse* viszonyát meghatározó *point of view* fogalma. Culler arra mutat rá, hogy ennek a fogalomnak (illetve annak a viszonyulásnak, amit alatta értünk) csak akkor van értelme, ha feltételezzük, hogy több, egymástól különböző módja van annak, hogy egy adott történetet szemléljünk és elmeséljünk, miközben a hangsúly az 'adott'-on van, az események nem-textuális szubsztrátumként való felfogásán. Egyúttal feltételezzük tehát azt is, hogy az esemény elsődleges annak elmondásához képest, ebből kell kiindulnia Genette-nek is, amikor feltérképezi a *récit* és *discours* bonyolult temporális viszonyának lehetőségeit, csak eképpen foghatja fel „a narratív megjelenítést az események valódi vagy eredeti sorrendjének transzformációjaként”.⁶⁰ Ezzel szemben Culler azon a nézőponton van, hogy a *fabula* tropologikus konstrukció, s hogy félreértés ne essék, mindjárt meg is nevezi elméleti szövetségeseit: elsősorban a kauzalitás nietzschei tropologikus dekonstrukciójára gondol, ahogyan azt de Man feltárta, illetve Kenneth Burke-nek az elbeszéléstről mint a lényeg tropologikus

⁵⁹ Culler 1996: 94.

⁶⁰ Culler *i.m.*: 95.

temporalizációjáról alkotott felfogására, de megemlíti még J. Hillis Millert is mint hasonló problémát felvető szerzőt, aki azt tapasztalta, hogy az elbeszélések, miközben a történet státuszára tartanak igényt, azt a diszkurzív interpretáció aktusából eredeztetik.⁶¹ Talán nem fölösleges példaként röviden összefoglalnunk Culler Oidipusz-értelmezését⁶², amely világosabban szemlélteti a strukturalista kategóriák és a szöveghez való posztstrukturalista viszonyulás termékeny összjátékát.

Oidipusz történetét, mondja Culler, úgy ismerjük, mint bizonyos egymásra következő események fatális egymásutánját (kiteszik a Kithairón-hegyre, megmenti egy pásztor, Korinthoszban nő fel; megöli Laioszt az útkereszteződésben, megfejti a Szfinx rejtvényét, feleségül veszi Iokasztét, Laiosz gyilkosa után kutat, rájön bűnösségére és megvakítja magát), s ezen helyes sorrend ismeretében vizsgálhatjuk, hogy a színdarab diszkurzusa, amely a detektívtörténetéhez⁶³ hasonlatos, hogyan derít fényt a történetekre. Úgy is lehetne azonban érvelni, így Culler, hogy Laiosz Oidipusz általi megölése egy tropologikus operáció eredménye, amennyiben az olvasó kezdettől fogva meg

⁶¹ Culler *i.m.*

⁶² A következő bekezdés Culler írásának 95-102. lapjáig terjedő fejtegetéseit foglalja össze.

⁶³ „A detektívtörténetek narratológiai (helyesebben meta-narratológiai) allegóriaként is olvashatók, ahol a detektív (a történetről rendelkezésre álló lehetséges legnagyobb tudás birtoklója) nemcsak a cselekmény utólagos megszervezője, hanem e cselekményszervezés, narrativitás elméletének is teljhatalmú képviselője. Nemcsak azt mondja meg, hogyan szól a helyes történet (elbeszélés), hanem azt is, hogy hogyan lehet egyáltalán helyes narratívát létrehozni.” Bényei 2003: 43.

van győz(őd)ve Oidipusz bűnösségéről. „Oidipusznak bűnösnek kell lennie, különben egyáltalán nem működik a mese [tale].” Az esztétikai logika erejét maga Oidipusz is érzi, amikor a jóslatokból, Laiosz király fiaként való azonosításából és abból a tényből kiindulva, hogy ő megölt valakit, arra a következtetésre jut, hogy csakis ő lehet Laiosz gyilkosa. Nem empirikus evidencia vagy tanúbizonyság az, ami rábírja erre a lépésre, hanem a jóslatok és a narratív koherencia követelményének összjátéka. Ahelyett, hogy az esemény determinálná a jelentést és a jelentés az esemény eredménye vagy hatása volna, az derül ki, hogy a jelentés az esemény oka, az esemény okának az oka tehát, a tropologikus operációt pedig ebben az esetben metonimiaként azonosíthatjuk, amennyiben a csere a „hatás helyett ok” vagy „ok helyett hatás” metonimikus elve alapján működik.

Láthatjuk, hogy Culler a Derrida vagy de Man olvasataiból is jól ismert diagnózist állítja fel: a hierarchikus opozíció egyik tagjáról (amely fix vonatkoztatási pontként voltaképpen a transzcendentális jelölt metaforája s ezért a hierarchiában „fölül” van) kiderül, hogy az eredetileg tőle függő és neki alárendelt párjának irányítása alatt áll, illetve pontosabban: állhat. Az inverzió ugyanis nem hozhat létre stabilitást, nem állíthatjuk, hogy 'Oidipusz valójában nem is ölte meg Laioszt', pusztán annak eldönthetetlenségét konstatálhatjuk, hogy a tett nem a narratológiai-retorikai törvényszerűségek eredményeképpen jött-e létre. Nem érdekelt Culler viszont abban, hogy egy narratológiai probléma vizsgálatának eredményeire kiterjessze de Man fogalmiságát, ha szabad így mondani, illetve hogy a dekonstrukció összes következményével számoljon, tehát a szöveg öndekonstruktív mozgását nem nevezi meg al-

legóriaként, s ekképpen nem tekinti olvasatát sem redukálhatatlan retorikusságnak kitett szövegnek.

A továbbiakban Culler Freud *Totem és tabujából* azt a dilemmát idézi fel, hogy vajon megtörtént esemény-e a zsarnok apa meggyilkolása, ami a bűnösség érzetéhez és a tabuk rendszerének kialakulásához vezetett, avagy már ez az őstett is csupán mint fantázia és vágy hívta életre a bűntudatot. Érdekes módon Derrida is – Kafka *A törvény kapujában* című szövegét értelmezve – éppen ezzel a freudi történettel hozakodik elő, hogy bizonyítsa: éppen a narrativitástól (történetiségtől) mentesnek felfogott erkölcsi törvény esetében találkozunk egy olyan kvázi-történettel, amely azt jelzi, hogy a törvény „szívében”, a kezdőpont, az eredet helyén elbeszélés van.⁶⁴ Derrida ezzel a kvázi-történettel kapcsolatban „fiktív narrativitásról” beszél a narráció fikciója és a fikció mint narráció kettős értelmében, a fiktív narrációt mint a narráció szimulákrumát elgondolva, nem pedig csak egy kitalált történet elmesélését értve rajta, s ebben a kettősségben jelöli meg – természetesen ugyanazzal az iróniával – az irodalom „eredetét”, s magyarázza egyben annak „mintha”-módusát.⁶⁵

4. Összefoglalás

Ha mindezek után arra kérdezzük rá, hogy miképpen is állunk tehát a posztstrukturalista narratológia jelenségével, lehetséges-e egyáltalán s milyen feltételekkel, milyen formában, akkor két általános jellegű megállapítást tehetünk. Egyfelől azt kell tudatosítanunk, hogy a narratológia

⁶⁴ Derrida 1992.

⁶⁵ Derrida *i.m.*: 57–60.

ez a válfaja reformer vagy felforgató tevékenysége eredményeképpen nem állíthat elő olyan új fogalomrendszert, amelyet aztán nagy vonalaiban elfogadni, finomítani vagy differenciálni lehetne. A posztstrukturalista narratológia leíró kategóriái soha nem vonják ki magukat a nyelv játékból és nem is tartanak igényt arra, hogy segítségükkel egy kizárólag narratív szövegek elemzésére és értelmezésére való, de azon belül lényegében bármely szövegre alkalmazható módszer alakuljon ki. A dekonstrukció de Mant követő esetében azt állapíthatjuk meg, hogy a vizsgálódások nem vezethetnek a narratíváról általában tett kijelentésekhez, vagy pontosabban, a narratíváról tett kijelentések tétje mindig valami más, valami, ami túlmutat rajta egy nyelvelmélet irányába. A dekonstrukcióval szemben gyakran vádként hozzák fel, hogy hangsúlyozottan lokális olvasatokból univerzalisztikus magyarázati igényre utaló következtetéseket von le. Ez azonban egyik következménye annak a paradoxiónak, amely a metafizikai kategóriák lerombolásának és az ehhez igénybe vett nyelv szükségszerűen metafizikai terheltségének egyidejűségéből áll elő.

A narratívák öndekonstrukciójukkal, tehát saját maguk működésére vonatkozó (persze kimerevíthetetlen, lezárhatatlan) tudásukkal lényegében már narratológiáknak számíthatnak, ebben a speciális értelemben akár azt is mondhatnánk, hogy létezik dekonstruktív narratológia.⁶⁶ Megfigyelhetjük azonban azt a jelenséget is, hogy a dekonstrukció olvasataiban újra és újra ugyanazok az alakzatok játszanak döntő szerepet a tropologikus rendszer konstitúciójában (metafora) és lebontásában (metonímia,

⁶⁶ Ez utóbbi lehetőséget érvelése egy pontján hipotetikusán tételezi Bényei 2003: 47.

katakrézis, prozopopeia, kiazmus), tehát hogy a dekonstrukció, ha nem is juthat leíró fogalmakhoz és módszerhez, legalábbis szintén hajlik egy bizonyos mechanikuságra.

A bevezetésben már utaltam arra, hogy az átfogó néven posztstrukturalizmusnak emlegetett elméleti háló s annak narratológiai következményei már régen magától értetődő részét képezik azoknak a kurrens irányzatoknak, amelyeket ma összefoglaló néven kultúratudományoknak szoktunk nevezni. Meglehet tehát, hogy „Derrida persze passé. Ricoeur passé. Barbara Johnson is passé. A *Metahistory* is passé. Én is passé vagyok”⁶⁷, de legalább a „posztklasszikus” elméletek egyikének-másikának képében valahol biztosan megint az utolsó helyre kerülnek.

Hivatkozott irodalom

- BACSO Béla (1991) (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Budapest: Cserépfalvi.
- BARTHES, Roland (1997): *S/Z*. Ford. Mahler Zoltán. Budapest: Osiris.
- (1998): Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe. Ford. Simonffy Zsuzsanna. In: Bókay Antal & Vilcsék Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris 378–397.
- BÉNYEI Tamás (2003): Dekonstrukció és narratológia (és Borges). In: Bókay A. & M. Sándorfi E. (szerk.): *Keresztez(ő)dések* 42–65.

⁶⁷ Szilasi 2000: 10.

- (2004): Az aláírás és a jelenlét. In: Uő.: *Archívumok: Világirodalmi tanulmányok*. Debrecen: Csokonai kiadó 117–126.
- BLOOM, Harold (1973): *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*. New York, Oxford: University Press.
- BÓKAY Antal & M. Sándorfi Edina (2003) (szerk.): *Keresztez(őd)ések. Dekonstrukció, retorika és megértés a mai irodalomelméletben*. Budapest: Janus/Gondolat.
- BÓNUS Tibor (1998): DeKON és dekonstrukció. Hárs Endre & Szilasi László: Lassú olvasás. *Literatura* 1: 89–100.
- BROOKS, Peter (1992): *Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- CULLER, Jonathan (1996): Fabula and Szuzhet in the Analysis of Narrative: Some American Discussions. In: Onega, S. & Landa, J.G. (ed.): *Narratology* 93–103.
- (1997): *Dekonstrukció. Elmélet és kritika a strukturalizmus után*. Budapest: Osiris.
- CURRIE, Mark (1998): *Postmodern Narrative Theory*. Basingstoke/London: Macmillan.
- DE MAN, Paul (1987): Der Widerstand gegen die Theorie. In: Bohn, V. (Hg.): *Romantik: Literatur und Philosophie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- (1991): Ellenszegülés az elméletnek. Ford. Huba Miklós. In: Bacsó B. (szerk.): *Szöveg és interpretáció* 97–115.
- (1997): Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford. Fogarasi György. *Pompeji* 2–3: 93–107.
- (1999): *Az olvasás allegóriái*. Ford. Fogarasi György. Szeged: Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport.
- (2000): A metafora ismeretelmélete. Ford. Katona Gábor. In: Uő.: *Esztétikai ideológia*. Budapest: Osiris 7–29.

- DERRIDA, Jacques (1980): Titre á précisé – Titel noch zu bestimmen. In: Kittler, F. (Hg.): *Die Austreibung des Geistes aus den Geisteswissenschaften*. Paderborn: Schöningh.
- (1991): Az el-különböződés. Ford. Gyimesi Tímea. In: Bacsó B. (szerk.): *Szöveg és interpretáció* 43–65.
- (1992): Levél egy japán barátához. Ford. Pörzsi Zsuzsa, Takács Ádám. *Nappali Ház* 4: 3–7.
- (1992): *Préjugés: vor dem Gesetz*. Wien: Passagen.
- (1994): A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában. Ford. Gyimesi Tímea. *Helikon* 40: 21–35.
- (1997a): A fehér mitológia. A metafora a filozófiai szövegben. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei V*. Pécs: Jelenkor 5–103.
- (1997b): Kraft und Bedeutung. In: Uő.: *Die Schrift und die Differenz*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp 9–53.
- (2001): Aláírás helyett. Ford. Szabó László. *Vulgo* III. évf.: 34–37.
- FÜZI Izabella & ODORICS Ferenc (2004) (szerk.): *Paul de Man „retorikája”*. Budapest/Szeged: Gondolat, Pompeji.
- GIBSON, Andrew (1996): *Towards a Postmodern Theory of Narrative*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- HÁRS Endre (1996): Forró hideg. Az apória szerelme és a Fanni hagyományai. In: Uő. & Szilasi L.: *Lassú olvasás* 84–117.
- & SZILASI László (1996): *Lassú olvasás. Történetek és trópusok*. Szeged: Ictus.
- & SZILASI László (1998): Norma, kontroll, persze. Válasz Bónus Tibornak. *Literatura* 1: 101–108.

- HEINEN, Sandra (2002): Postmoderne und poststrukturalistische Narratologie. In: Nünning, A. & Nünning, V. (Hgg.): *Neue Ansätze in der Erzähltheorie* 243–265.
- KISS Attila Attila & KOVÁCS Sándor s.k. & ODORICS Ferenc (1996/97) (szerk.): *Testes könyv I–II*. Szeged: Ictus.
- KITTLER, Friedrich (1980) (szerk.): *Die Austreibung des Geistes aus den Geisteswissenschaften*. Paderborn: Schöningh.
- KRISTEVA, Julia (1998): A szövegnek nevezett produktivitás. Ford. Z. Varga Zoltán. *Enigma* 16: 45–53.
- MILLER, Joseph Hillis (1992): *Ariadne's Thread. Story Lines*. New Haven, London: Yale University Press.
- (1991): *Theory now and then*. New York et. al.: Harvester Wheatsheaf.
- (1998): *Reading Narrative*. Norman: University of Oklahoma Press.
- NEMES Péter (2004): *Dekonstrukció és romantika*. Budapest: Kijárat.
- NORRIS, Christopher (1991): *Deconstruction. Theory and Practice*. London, New York: Routledge.
- NÜNNING, Ansgar & NÜNNING, Vera (2002) (Hgg.): *Neue Ansätze in der Erzähltheorie*. Trier: Wiss. Verlag Trier.
- ODORICS Ferenc (2002): *A disszemináció ábrándja*. Budapest/Szeged: Pompeji.
- ONEGA, Susan & LANDA, José Angel Garcia (1996) (ed.): *Narratology: An Introduction*. London/New York: Longman.
- OROSZ Magdolna (2003): „A történet fonala”. *Narráció, intertextualitás, intermedialitás*. Budapest: Gondolat.
- SZILASI László (2000): *A Kopereczky-effektus*. Pécs: Jelenkor.

- WELLBERY, David E. (1993) (Hg.): *Positionen der Literaturwissenschaft. Acht Modellanalysen am Beispiel von Kleists „Das Erdbeben in Chili“*. München: Beck.
- WHITE, Hayden (1996): A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. Ford. Deák Ágnes. *Aetas* 1: 98–118.

Tájékoztató irodalom

- BERTENS, Hans (1995): *The Idea of the Postmodern: A History*. London: Routledge.
- BROOKE-ROSE, Christine (1991): *Stories, Theories and Things*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DELUZE, Gilles & GUATTARI, Félix (1987): Introduction: Rhizome. In: Uők: *A Thousand Plateaus*. Ford. Massumi, Brian. Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- DE MAN, Paul (1971): *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticis*. London: Methuen.
- FLUDERNIK, Monika (2000): Beyond Structuralism in Narratology. *Poetics Today* 22: 829–852.
- FRANCESE, Joseph (1997): Narrating Postmodern Time and Space. Albany: State University Press.
- HEISE, Ursula K. (1997): *Chronoschism: Time, Narrative and Postmodernism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KAFALENOS, Emma (1992): Toward a Typology of Indeterminacy in Postmodern Narrative. *Comparative Literature* 44: 380–408.
- LYOTARD, Jean-Francois (1984): *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press. Ford. Bennington, Geoff. Magyarul Uő. (1993): *A posztmodern állapot: riport a tudásról*. Ford. Budapest: Századvég 7–145.

- MILLER, Joseph Hillis (1982): *Fiction and Repetition: Seven English Novels*. Oxford: Basil Blackwell.
- MORARU, Christian (1997): Consuming Narratives: Don DeLillo and the 'Lethal' Reading. *Journal of Narrative Technique* 27: 190–206.
- NASH, Christopher (1988) (ed.): *Narrative in Culture: The Uses of Storytelling in the Sciences, Philosophy and Literature*. London: Routledge.
- O'NEILL, Patrick (1994): *Fictions of Discourse: Reading Narrative Theory*. Toronto: University of Toronto Press.
- PUNDAY, Daniel (2003): *Narrative after Deconstruction*. Albany: State University of New York Press.
- RICHARDSON, Brian (2000): Narrative Poetics and Postmodern Transgressions: Theorizing the Collapse of Time, Voice, and Frame. *Narrative* 8: 23–42.
- (2001): Voice and Narration in Postmodern Drama. *New Literary History* 32: 681–694.